

Mette Skak

Sovjetunionens politik over for Østeuropa¹

Sovjetunionens politik over for de små Warszawa-pagtlande analyseres i lyset af skismaet mellem kohæsion og hensynet til at sikre levedygtige strukturer. Fra 1986 indledte Sovjetunionen et opgør med sin hidtidige politik over for de små Warszawa-pagtlande i et forsøg på at gøre regionen til et aktiv for Sovjetunionen; et opgør, der også berører politikens instrumenter og dens formulerende instanser. De seneste måneders sovjetiske tilbageholdenhed viser, at Sovjetunionen er rede til at ofre partiets ledende rolle for at opbygge bæredygtige regeringer i Østeuropa. Hermed frasiger man sig sin indflydelsessfære i ordets eksklusive betydning, og for øjeblikket synes hensynet til at stabilisere situationen at være det afgørende. Sovjetunionen ønsker at reformere de eksisterende formelle multilaterale samarbejdsorganer, Warszawa-pagten og COMECON, men meget afhænger af, om østeuropæerne fortsat føler sig tilskyndet til at opretholde disse strukturer. Endvidere trænger det prækre spørgsmål om tysk genforening sig på, men i øvrigt viste Malta-topmødet, at vestmagterne har forståelse for Sovjetunionens vanskelige situation.

»I den amerikanske avis Boston Globe udskilles flg. årstal: 1789 – 1848 – 1917 – 1989. Opstillingen kan diskuteres, men helt sikkert er det, at de nuværende forandringer er af afgørende betydning ... Efter Ungarn og Polen forvandles nu DDR og Bulgarien, og foråret er vendt tilbage i Prags efterår. For vore øjne gøres efterkrigstidens Europa til fortid, de socio-økonomiske og politiske strukturer bryder sammen ... For vore øjne fødes et nyt og andet Europa.« (Aleksandr Bovin, *Izvestija*, 28.11.1989).

»Det fælles europæiske hus betyder nedbrydningen af vort imperium i vor egen interesse.« (Andranik Migranjan, sovjetisk Østeuropa-ekspert, citeret efter *International Herald Tribune*, 1.12.1989).

1989 var et skelsættende år i europæisk politisk historie: Der fandt en demokratisk revolution sted i Østeuropa. Det var 50-året for underskrivelsen af Mólotov-Ribbentrop-traktaten, der gjorde Baltikum og dele af Østeuropa til en sovjetisk indflydelsessfære, og i Sovjetunionen blev det markeret med et åbent opgør med Brezhnev-doktrinen. Det beredte vejen for den folkelige rejsning mod de autoritære socialistiske regimer i Østeuropa. Jubelen over demokratiseringen i Østeuropa ledsages dog af bekymring for stabiliteten – en veritabel genopbygningsfase, præget af store materielle afsavn, står nu for døren.

Det følgende drejer sig ikke om selve opbruddet i Østeuropa, men om de *storpolitiske parametre* herfor. Den regionale aktør, jeg vil koncentrere mig om, er Sovjetunionen, nærmere betegnet den sovjetiske ledelse, idet alene magtforholdet mellem Sovjetunionen og de øvrige Warszawa-pagtlande indikerer, at Sovjetunionen har haft og stadig må have afgørende indflydelse på udviklingen. Heri ligger, at den sovjetiske reformproces må betragtes som en vigtig determinant for udviklingen i Østeuropa. Endvidere har opbruddet i de små Warszawa-pagt-

Mette Skak

Sovjetunionens politik over for Østeuropa¹

Sovjetunionens politik over for de små Warszawa-pagtlande analyseres i lyset af skismaet mellem kohæsion og hensynet til at sikre levedygtige strukturer. Fra 1986 indledte Sovjetunionen et opgør med sin hidtidige politik over for de små Warszawa-pagtlande i et forsøg på at gøre regionen til et aktiv for Sovjetunionen; et opgør, der også berører politikens instrumenter og dens formulerende instanser. De seneste måneders sovjetiske tilbageholdenhed viser, at Sovjetunionen er rede til at ofre partiets ledende rolle for at opbygge bæredygtige regeringer i Østeuropa. Hermed frasiger man sig sin indflydelsessfære i ordets eksklusive betydning, og for øjeblikket synes hensynet til at stabilisere situationen at være det afgørende. Sovjetunionen ønsker at reformere de eksisterende formelle multilaterale samarbejdsorganer, Warszawa-pagten og COMECON, men meget afhænger af, om østeuropæerne fortsat føler sig tilskyndet til at opretholde disse strukturer. Endvidere trænger det præcise spørgsmål om tysk genforening sig på, men i øvrigt viste Malta-topmødet, at vestmagterne har forståelse for Sovjetunionens vanskelige situation.

»I den amerikanske avis Boston Globe udskilles flg. årstal: 1789 – 1848 – 1917 – 1989. Opstillingen kan diskuteres, men helt sikkert er det, at de nuværende forandringer er af afgørende betydning ... Efter Ungarn og Polen forvandles nu DDR og Bulgarien, og foråret er vendt tilbage i Prags efterår. For vore øjne gøres efterkrigstidens Europa til fortid, de socio-økonomiske og politiske strukturer bryder sammen ... For vore øjne fødes et nyt og andet Europa.« (Aleksandr Bovin, *Izvestija*, 28.11.1989).

»Det fælles europæiske hus betyder nedbrydningen af vort imperium i vor egen interesse.« (Andranik Migranjan, sovjetisk Østeuropa-ekspert, citeret efter *International Herald Tribune*, 1.12.1989).

1989 var et skelsættende år i europæisk politisk historie: Der fandt en demokratisk revolution sted i Østeuropa. Det var 50-året for underskrivelsen af Mólotov-Ribbentrop-traktaten, der gjorde Baltikum og dele af Østeuropa til en sovjetisk indflydelsessfære, og i Sovjetunionen blev det markeret med et åbent opgør med Brezhnev-doktrinen. Det beredte vejen for den folkelige rejsning mod de autoritære socialistiske regimer i Østeuropa. Jubelen over demokratiseringen i Østeuropa ledsages dog af bekymring for stabiliteten – en veritabel genopbygningsfase, præget af store materielle afsavn, står nu for døren.

Det følgende drejer sig ikke om selve opbruddet i Østeuropa, men om de *storpolitiske parametre* herfor. Den regionale aktør, jeg vil koncentrere mig om, er Sovjetunionen, nærmere betegnet den sovjetiske ledelse, idet alene magtforholdet mellem Sovjetunionen og de øvrige Warszawa-pagtlande indikerer, at Sovjetunionen har haft og stadig må have afgørende indflydelse på udviklingen. Heri ligger, at den sovjetiske reformproces må betragtes som en vigtig determinant for udviklingen i Østeuropa. Endvidere har opbruddet i de små Warszawa-pagt-

lande, der her er den anden analyseenhed, også på et andet plan med Sovjetunionen at gøre. Østeuropæerne gør op med sovjetiseringen² af deres samfunds strukturer og institutioner i tiden efter anden verdenskrig, hvor sovjetisk magt-politik og manipulationer spillede afgørende ind (Hacker, 1983). Det gør det kun des mere interessant at se på, hvordan man fra sovjetisk side forholder sig til det.

I denne artikel vil jeg drøfte nogle karakteristiske træk og problemer i Sovjetunionens Østeuropa-politik under Gorbatjov med henblik på at indkredse de rammer, der er blevet sat fra sovjetisk side, og som fremover synes at gælde. Der lægges for med nogle principielle betragtninger, der kan lette forståelsen af dynamikken i det sovjetisk-østeuropæiske forhold i nutiden, med vægten på de problemer, der er opstået. Derpå drøftes nogle indenrigspolitiske forhold af betydning for det sovjetisk-østeuropæiske forhold samt instrumenterne bag den sovjetiske Østeuropa-politik. Det næste emne er udviklingen i Gorbatjov-lederskabets Østeuropa-politiske doktrin, som følges op af en drøftelse af samarbejdet inden for Warszawa-pagten og COMECON.

Overordnede problemer i det sovjetisk-østeuropæiske forhold

Antagelsen om, at opbruddet i Warszawa-pagtlandene er betinget af den sovjetiske reformproces og ydermere er et opgør med den sovjetiske model rejser spørgsmålet om, hvad det er, der har forårsaget den sovjetiske reformproces. Med andre ord: hvilke problemer og udfordringer er det, den sovjetiske model står overfor? Denne afstikker fra artiklens egentlige tema kan bruges som en indføring i de erkendelser og interesser, der dominerer den sovjetiske Østeuropa-politik for tiden.

Udgangspunktet er den i og for sig banale betragtning, at Sovjetunionen og de øvrige planøkonomier som alle andre samfund er samfund, der befinder sig i en udviklingsproces (Korbonskij, 1989: 5 ff.). I et sådant udviklingsdynamisk eller moderniseringsteoretisk perspektiv rettes søgelyset mod såvel tilsigtede som *util-sigtede* effekter af den økonomiske og sociale udviklingsproces, som kommunistpartiet har iværksat. Den sovjetiske model³ er netop en konkret strategi for, hvordan samfundet føres frem til et avanceret stade, præget af velfærd. I den traditionelle sovjetologiske litteratur forsømmes dette udviklingsrationale ofte til fordel for analysen af den direkte og strukturelle vold (de autoritære strukturer), der har præget planøkonomiernes udviklingshistorie.

Men skal man forstå det, der sker nu, er det afgørende at have øje for de problemer og dilemmaer, som moderniseringsprocessen afstedkommer. Eksempelvis har der fundet en uddannelseseksplosion sted i Sovjetunionen og Østeuropa, og den synes at være noget af baggrunden for de krav om politisk deltagelse og forbedrede livsudfoldelsesmuligheder, der nu rejses. Om de mange højtuddannede skriver Denitch således, at de kræver »... amenities traditionally associated with middle-class European life and the regimes are pressed to fulfill these needs in a number of ways« (1976: 244). I samme ånd fremhæver Dieter Senghaas det nødvendige opgør med ideen om selvforsyning, der end ikke har fungeret på kollektivt plan i form af COMECON. Det synes ganske enkelt ikke muligt at gennemføre den ønskede videnskabelige og teknologiske revolution uden om et omfattende samkvem med de højtudviklede markedsøkonomier (Senghaas, 1981). Det

hænger sammen med planøkonomiernes generelle og tiltagende effektivitetsproblemer i produktion og distribution (Nove, 1986: 170-71; Hanson, 1987). Produktiviteten er lav, spildet enormt og forureningen uhyggeligt omfattende.

I den sovjetiske økonomi ledsages de akutte udviklingspolitiske problemer af et særligt balanceproblem, nemlig den militære sektors overbelastning af investeringsmidlerne. Ifølge den britiske historiker Paul Kennedy bliver stormagters forsømmelse af den civile økonomiske vækst skæbnesvanger for deres evne til fortsat at opretholde en status som stormagter (1988: xiv). Samtidig synes Sovjetunionen at være offer for det såkaldte »imperial overstretch«-syndrom, dvs. at der hersker et misforhold mellem omkostninger og udbytte i udenrigspolitikken:

»... if a state overextends itself strategically – by, say, the conquest of extensive territories or the waging of costly wars – it runs the risk that the potential benefits from external expansion may be outweighed by the great expense of it all!« (Kennedy, 1988: xiv, sammenlign Handel, 1981: 192-94)

I den forbindelse er det tankevækkende, at amerikanske beregninger af Sovjetunionens udgifter ved at opretholde sit »imperium«¹ tyder på en belastning, der er mange gange større end den tilsvarende belastning af USA's økonomi (Gall, 1987: 2).

Det afgørende er naturligvis, om man i Sovjetunionen erkender alvoren i de problemer, der her er skitseret, og det synes bekræftet gennem hele reformdebatten. Det har givet baggrund for et fundamentalt opgør med fortidens snæversyn, herunder et opgør med Sovjetunionens politik i Østeuropa. Her er der særlige problemstillinger, der gør sig gældende.

Det, der berettiger antagelsen om, at udviklingen i Sovjetunionen spiller en afgørende rolle som baggrund for opbruddet i Østeuropa, er, at Sovjetunionen er en hegemonimagt i forhold til sine allierede i Warszawa-pagten (Skak, 1989a, 1989b). Det gør – med William Zimmermanns ord (1972) – det sovjetisk-østeuropæiske system til et hierarkisk regionalt subsystem i international politik. På samme måde som USA har gjort Centralamerika til sin indflydelsessfære, har Sovjetunionen gjort de små Warszawa-pagtlande til sin, og det betyder i praksis, at den anden supermagt er forment adgang til regionen, og at der er snævre rammer for småstaternes adfærd (Keal, 1986: 124). Sovjetiseringen af Østeuropa har i sig selv været et centralt magtudøvelsesinstrument og er blevet suppleret af militære interventioner samt trusler herom (Bull, 1985: 215-16).

Termen hegemoni (»overherredømme«) henleder opmærksomheden på det magtpolitiske rationale for Sovjetunionens Østeuropa-politik. Efter de flestes opfattelse er hegemoni en blødere form for dominans end egentlig dominans, idet hegemoni forudsætter accept og altså en vis *gensidighed* (Bull, 1985: 215-16; Ougaard, 1989: 206-22). Som følge af de meget iøjnefaldende dominansaspekter i det sovjetisk-østeuropæiske forhold viger nogle hegemonianalyser uden om denne case og helliger sig helt USA. Men undersøger man interesserne og mekanismerne i det sovjetisk-østeuropæiske forhold nærmere, viser der sig et langt mere sammensat billede end det, der netop er blevet ridset op som introduktion til he-

gemoniperspektivet. Hvad gensidigheden angår, skal man være opmærksom på, at Sovjetunionens interesser i Østeuropa peger i to vidt forskellige retninger: At sikre *blokkohæesion* samt *levedygtige* strukturer i Østeuropa, på engelsk »cohesion« and »viability«, sammenlign:

»Cohesion in this context means a situation where ... there is a general conformity of both domestic and foreign policies, as well as an identity of the institutions implementing these policies in the Soviet Union and Eastern Europe, respectively ... *viability* would be defined as a degree of confidence, credibility and efficiency in the Eastern European states that would increasingly legitimize Communist rule there and consequently reduce the Soviet need for a preventive preoccupation with the region« (Brown, 1975: 2)

Skulle alene blokkohæesionen opretholdes, kunne Sovjetunionen nøjes med at betjene sig af repressive instrumenter i politikken over for sine allierede. Men for at opnå den effektivitet, pålidelighed og legitimitet, der er målet med at afstive de østeuropæiske regimers levedygtighed, fordres i virkeligheden hensyntagen til østeuropæiske interesser. Her må det ikke glemmes, at selv i dominansforhold har den dominerede part en vis magt over for den dominerende part, navnlig hvis sidstnævntes vitale sikkerhedsinteresser er på spil i forholdet, og det er netop tilfældet her (Brown, 1975: 7; Hughes, 1986). Man kan altså tale om et indbygget element af forhandling i det i øvrigt ganske asymmetriske sovjetisk-østeuropæiske forhold (Handel, 1981: 258-59). De østeuropæiske regimers ultimative våben over for Sovjetunionen har været truslen om totalt sammenbrud som følge af deres manglende legitimitet i befolkningen, hvor paradoksalt dette end må lyde (Campbell, 1984: 25).

Faktisk synes nyere sovjetisk Østeuropa-politik i høj grad præget af overvejelser om »viability«, af forsøg på at rationalisere det militære og økonomiske samarbejde (Brown, 1975). Det nye ved Gorbatjovlederskabets Østeuropa-politik er den rendyrkede pragmatisme eller, om man vil, »viability«: noget, der senere vil blive uddybet. Dette skift i interesseperception og prioritering kan fortolkes som en erkendelse af konflikten mellem at sikre blokkohæesion og levedygtige strukturer internt i Warszawa-pagten. Browns terminologi er nemlig ikke tilfældig, men inspireret af sovjetiske formuleringer vedrørende det overordnede sigte med politikken over for Østeuropa (»splojonnost« versus »effektivnost«, »zjiznesposobnost« etc., (Dudinskij, 1976: 66 ff.). I Sovjetunionen synes man nu at forstå, at varetagelse af blokkohæesionen nok kan føre til stabilitet og sikkerhed på kort sigt, men at en politik styret af dette motiv underminerer stabiliteten og sikkerheden på længere sigt på grund af de legitimitets- og effektivitetsproblemer, det skaber (Medvedjev, 1988; The Socialist Community, 1989).

Det, der skaber det ydre *pres* i retning af ikke bare en mere konsekvent prioritering af »viability«, men en nyfortolkning heraf, er moderniseringsdynamikken jævnfør de ovenfor skitserede akkumulerede behov for politiske, økonomiske og udenrigspolitiske reformer. Hverken hegemoniudøvelse eller varetagelse af sikkerhedsinteresser foregår i et historisk vakuum, men må tilpasses udviklingen, og nutidens kriseramte Østeuropa er ikke en pålidelig garanti for Sovjetunionens sikkerhed (Triska, 1986: 462 ff.). Sammenlign:

»Vi kan ikke længere samarbejde inden for rammerne af forældede strukturer. Økonomisk, videnskabeligt, teknologisk og kulturelt samarbejde må bringes på nye formler« (Shevardnadze, 1989)

Den sovjetiske nytænkning markerer netop en ændret forståelse af, hvad sikkerhed er for noget, hvor ikke-militære faktorer tillægges stor betydning (se Ole Nørgaards artikel). De udfordringer, Sovjetunionen står overfor i sin Østeuropa-politik, er altså at gøre Østeuropa til et aktiv i stedet for et passiv i Sovjetunionens sikkerhed og samarbejde med omverdenen (Bunce, 1985). Men denne reformproces rummer sine særegne dilemmaer. De eksisterende strukturer er også konkrete politiske magtforhold, som Sovjetunionen har opbygget og kultiveret i de østeuropæiske samfund. For at gøre op med dem fordres i realiteten noget lignende afnazificeringen i Tyskland med de problemer, det rummer. Og hvordan kan reformerne i Østeuropa beskyttes i tilfælde af, at de politiske konjunkturer ændrer sig i Sovjetunionen?

Blokpolitiske aspekter af den sovjetiske og østeuropæiske reformproces

Et vigtigt moment i analysen af de parametre, der fra sovjetisk side sættes for udviklingen i Warszawa-pagtlandene (= »blokken«), er den politiske beslutningsproces samt det udenrigspolitiske debatklime. Et andet vigtigt spørgsmål er, om Sovjetunionens traditionelle magtmidler i Østeuropa-politikken berøres af de sovjetiske reformer eller reformerne i Østeuropa.

Med hensyn til det første er der sket nogle vigtige personudskiftninger og organisatoriske ændringer, som kan medvirke til at nedbryde det hidtidige mønster, hvor relationerne til Østeuropa var et partianliggende fremfor et statsanliggende. Denne struktur medførte i praksis betydelige kompetencestridigheder mellem sovjetiske parti- og regeringsinstanser, hvad der igen fik nogle af de små Warszawa-pagtlande til at kræve, at Centralkomite-sekretariatene (under SUKP) fik deres magt beskåret (Berner, 1986: 131). Centralkomiteens Afdeling for Relationer til Regerende Kommunistpartier, dvs. det egentlige »Østeuropa-kontor« i Sovjetunionen, er ophørt med at eksistere som selvstændigt organ og lagt ind under Centralkomiteens Internationale Afdeling. Notoriske høge i Østeuropa-politikken som det gamle Østeuropa-kontors næstkommanderende Oleg Rachmanin er helt ude af billedet nu.

Samtidig ser det sovjetiske udenrigsministeriums Østeuropa-direktorat ud til at spille en mere fremtrædende rolle, ligeledes viceudenrigsminister Ivan Aboimov (Shenfield, 1989). Det er også værd at hæfte sig ved, at nogle af de akademiske Østeuropa-eksperter længe har været reformtilhængere. Partiet er stadig en afgørende aktør gennem de udenrigspolitiske aktive politbureau-medlemmer, hvoraf Gorbatjov, Jakovlev og Medvedjev bør fremhæves. Folkekongressens og den Øverste Sovjets nye rolle som forum for debat vil i øvrigt kunne gøre Østeuropa-politikken mere åben og gennemskuelig.

Endvidere er informationsværdien af de sovjetiske mediers Østeuropadækning højnet, idet der dog er betragtelig variation. December måneds voldsomme begi-

venheder i Rumænien kom som et chok for russerne, og omtalen af Zjivkovs fald fra magten i Bulgarien var holdt i den gammelkendte »byzantinske« stil (*Pravda* og *Izvestija*, 11.11.1989). I den sovjetiske befolkning findes stadig forenklede opfattelser, for eksempel af udviklingen i Polen (læserbrev i *Pravda*, 12.11.1989).

Sovjetunionens magtmidler i Østeuropa-politikken er de lokale partiapparater, nomenklatura-systemet, den sovjetiske troppetilstedeværelse og Brezhnev-doktrinen suppleret med de små Warszawa-pagtlandes afhængighed af energi- og råstofleverancer fra Sovjetunionen. I det hele taget det formelle økonomisk-politiske aftalenet. At sådanne instrumenter netop er magtmidler, erkendes i en overraskende åbenhjertig sovjetisk udtalelse:

»Warszawa-pagten er stadig i brug og kan bruges som et politisk våben. Det samme gælder de råvarer, som vi forsyner de østeuropæiske lande med. De nye oppositionsgrupper må tage dette i beragtning.« (Migranjan, citeret efter *International Herald Tribune*, 11.-12.11.1989)

Men på den anden side er de militære magtmidler og de hertil svarende organisationer og doktriner under omlægning, og en tilbagetrækning af sovjetiske tropper fra DDR, Ungarn og Tjekkosllovakiet er begyndt. Nok så vigtigt betyder opgøret med de østeuropæiske kommunistpartiers magtmonopol, at betydningen af denne indflydelseskanal forsvinder. I forbindelse med det ungarske kommunistpartis forvandling til et midtsøgende socialistisk parti blev particellerne i virksomheder og organisationer samt den såkaldte Arbejdermilits på 60.000 mand nedlagt (*International Herald Tribune*, 21.-22.10.1989). Noget lignende finder sted i de andre Warszawa-pagtlande, og i en artikel i SUKP's teoretiske organ slår direktøren for det sovjetiske Østeuropa-institut, Bogomolov, til lyd for, at den nuværende politiske kadrekruttering overalt erstattes af rekruttering efter faglige kvalifikationer (1989: 41-42). Hvis de tanker føres ud i livet, kan man efterhånden tale om normale interstatslige relationer i det sovjetisk-østeuropæiske forhold.

Gorbatjovlederskabets blokpolitiske doktrin

Sovjetunionen har ikke blot udvist tolerance, men været en konstruktiv medspiller i den folkelige protestbølge mod de resterende autoritære regimer i Østeuropa sidst i 1989. Dermed er Sovjetunionen gået langt videre i sin Østeuropa-politik end forudset af vestlige sovjetologer (Dawisha, 1988; Meier, 1989). Kun enkelte har forudset den *radikalisering*, som har fundet sted (Shenfield, 1989; Kusin, 1989a). I forlængelse af Vladimir Kusin kan der udskilles tre faser i udviklingen af Gorbatjovlederskabets østeuropapolitiske linje:

* (*Marts 1985 - 1986 inkl.*): Forsøg på genoplivelse af det multilaterale samarbejde gennem mere fleksible formler kombineret med fastholdelse af kontinuiteten.

* (*1987 - 11. aug. 1989 inkl.*): Reformer i Østeuropa opmuntres, men det »fælles europæiske hus« angives at bestå af to forskelligartede samfundssystemer. Truende toner over for Ungarn og Polen.

* (*Resten af 1989*): Dogmet om partiets ledende rolle frafaldes diskret, og spørgsmålet om Warszawa-pagtens fremtid står mere åbent end nogensinde før. Sovjet-

unionen intervenserer til fordel for reformkræfterne i DDR (sammenlign Kusun, 1989a).

Inden den nærmere diskussion af disse faser er det hensigtsmæssigt med et tilbageblik på de doktriner og principper, der karakteriserede Brezhnev-tidens forhold mellem Sovjetunionen og de øvrige Warszawa-pagtlande. Den centrale doktrin var den såkaldte Brezhnev-doktrin, der i praksis giver Sovjetunionen ret til at intervenere militært, hvis den sovjetiske ledelse skønner, at den eksisterende orden i et andet Warszawa-pagtland er truet (Hacker, 1983: 801). Brezhnev-doktrinen suppleres af princippet om »socialistisk internationalisme«, der på samme måde lægger op til, at suveræniteten er begrænset (Hacker, 1983: 833-42). Doktrinen om »fredelig sameksistens«, der gælder forholdet til kapitalistiske stater, indebærer i modsætning hertil, at man giver afkald på voldsanvendelse og respekterer folkeretten samt menneskerettighederne (*Diplomatitjeskij Slovar*; vol. II, 1985).

Med hensyn til operationelle determinanter for sovjetiske interventioner i Warszawa-pagtområdet kredser analyserne om henholdsvis brud på partiets magtmonopol (indførelse af flertalsstyre) og udtrædelse af Warszawa-pagten (Valenta, 1984: 120). Da ingen af disse to spilleregler imidlertid blev brudt i forbindelse med Pragforåret, konkluderer flere forfattere, at regionale forhold må spille ind som henholdsvis forstærkende eller mildnende faktorer i den sovjetiske perception af trusselsmomentet i udviklingen i de østeuropæiske stater (Aspaturian, 1971). Den region, Sovjetunionen ser ud til at være mest optaget af, er det såkaldte »Northern Tier«, dvs. DDR, Polen og Tjekkoslaviet – lande, der ville udgøre frontlinjen i en væbnet konflikt mellem NATO og Warszawa-pagten (Johnson, 1984: 266-72, 275; sammenlign Gerasimovs udtalelser om DDR i *International Herald Tribune*, 10.11. og 11.-12.11. 1989). Mere indgående analyser af den sovjetiske interventionsadfærd viser, at sovjetiske indenrigspolitiske konjunkturer ofte spiller afgørende ind (Gati, 1986; Terry, 1984a). Det understreger betydningen af den igangværende afvikling af vigtige sovjetiske magtpolitiske instrumenter.

Brezhnev-doktrinen lagde en kraftig dæmper på forsøgene på at løse den omsiggribende økonomiske og politiske krise i Østeuropa, hvad der kan illustreres med krisen i Polen (Terry, 1984b: 350-51). Det stadig mere påtrængende behov for at tilføre det sovjetisk-østeuropæiske samarbejde ny dynamik ser ud til at have været erkendt af de sovjetiske Østeuropa-eksperter, idet der først i 1980'erne fandt en kritisk og selvransagende debat om »realsocialismen« sted (Voprosy vlijanija real'novo sotsializma, 1981). Kort sagt var tiden ved Gorbatjovs magtovertagelse i marts 1985 moden til et mere fundamentalt opgør.

Marts 1985 - 1986 inkl.: Opgøret kom dog ikke med det samme. I sin tiltrædelsestale henviste Gorbatjov til den socialistiske internationalisme som ramme for sine bestræbelser på at udbygge samarbejdet mellem Warszawa-pagtlandene. I en artikel i Pravda, »Internationalismen i funktion«, knæsattes Brezhnev-tidens kohæsiionsforståelse, inden for hvilken tendensen er, at internationale hensyn står over nationale (Sanakoev og Kaptjenko, 1977: 98-99). De østeuropæiske allierede

blev pålagt troskab mod marxismen-leninismen, internationalismen, blokkohæsionen og enheden (*Pravda*, 15.6.1985). Oleg Rachmanin fulgte dette op med en sønderlemmende kritik af »revisionismen« i Østeuropa, og i denne periode syntes Gorbatsjov at finde inspiration i de alt andet end radikale østtyske reformer (Kusin, 1989a: 5). Med henvisning til fornyelsen af Warszawa-pagten i april 1985 samt det intense topmødediplomati i COMECON karakteriserer Kusin denne fase som »activist invigoration of multilateral relations« (Kusin, 1989a: 5).

Han hæfter sig dog ved underskrivelse af Stockholm-aftalen i september 1986 om sikkerheds- og tillidsskabende foranstaltninger, da Sovjetunionen hermed principielt giver afkald på magtanvendelse over for sine østeuropæiske partnere (Kusin, 1989a: 6). I samme ånd understregede Shishlin og Bogomolov, at Warszawa-pagtlandenes forskellige strukturer betød forskelligartede interesser samt, at disse ubetinget måtte respekteres (Timmermann, 1986: 9). Efterhånden udvikledes således doktrinen »kohæsion gennem socialistisk pluralisme«, hvor der kan henvises til resolutionerne fra den 27. partikongres først i 1986. Heri siges det, at mangfoldighed på ingen måde betyder splittelse, og der tages afstand fra Sovjetunionens rolle som ideologisk hegemon (*Pravda*, 6.3.1986).

1987 – ca. 11. august 1989 inkl.: I Kusins formulering er denne periode karakteriseret ved »relaxation and drift«, og dermed antydes manglende kontrol over begivenhederne. Udtrykt i sovjetiske målsætninger kan man tale om prioritering af fornyelse i Østeuropa. Doktrinen for forholdet mellem Sovjetunionen og Østeuropa kaldes hos Christian Meier for »elastisk kohæsion«, og hos den daværende Østeuropa-ansvarlige og senere »chefideolog« Vadim Medvedjev gøres økonomien, i særdeleshed liberale reformer, til omdrejningspunktet i det sovjetisk-østeuropæiske forhold (Medvedjev, 1988: 11; Meier, 1989). Som noget nyt lagde Sovjetunionen pres på de Warszawa-pagtlande, der modsatte sig reformer, som for eksempel Rumænien, i takt med, at den interne sovjetiske reformkonception radikaliseredes (*Pravda*, 7.10.1988). Endvidere tyder noget på, at Sovjetunionen havde en finger med i spillet, da den berygtede Vasil Bilak blev fjernet fra sin post i det tjekkoslovakiske kommunistpartis politibureau (Devlin, 1989). Følgende blokpolitiske betragtninger er typiske for denne periode:

»Udgangspunktet er den stalinistiske og neostalinistiske models krise, dens fuldstændige irrelevans ... Problemerne og modsigelserne levner intet andet valg end en radikal forandring af det eksisterende samfundssystem, uanset om det idag erkendes af den politiske ledelse ... Det er på tide definitivt at gøre op med illusionen om, at socialisme ... forudsætter brud med kapitalismens institutioner ... Et *nødvendigt* islæt i den fornyede socialisme er den *politiske pluralisme* i den form, som bedst passer til hver enkelt lands forhold og historiske traditioner.« (Bogomolov, 1989: 33-41; mine fremhævelser)

Der fandt endvidere et mere udtrykkeligt *opgør med Brezhnev-doktrinen* sted, hvad jeg som antydet i indledningen ser som en afgørende baggrundsfaktor i den politiske udvikling i Østeuropa. Det var Østeuropa-eksperter som Dashitjev, der først indså behovet for at lægge afstand til Brezhnev-doktrinen, men tråden blev snart taget op af eksempelvis Jakovlev. I vestlige medier blev den sovjetisk-vestty-

ske fælleserklæring fra juli 1989 udnævnt til at være den autoritative afstandtagen fra doktrinen, og det er heller ikke usandt, men nok så vigtigt var det dog, at princippet om ikke-intervention blev konfirmeret på det efterfølgende Warszawa-pagttopmøde (Warsaw Treaty meeting document, 1989).

Der var dog også modsatrettede tendenser i Sovjetunionens politik i denne fase. I sin tale til Europarådet i juli 1989 bekræftede Gorbatsjov blokopdelingen af Europa, og det såkaldte fælles europæiske hus fremstod som blot en formel for Øst-Vestsamarbejde (Gorbatsjov, 1989a). Direktøren for det nyoprettede sovjetiske Europainstitut, Vitalyj Zhurkin, frabad sig nærmest vestmagternes interesse for stabiliteten i Østeuropa (*Pravda*, 17.5.1989). Under præsident Bush's besøg i Ungarn og Polen fandt Gorbatsjov, at tiden var inde til at advare mod udenlandsk »indblanding« i den østeuropæiske reformproces og demonstrerede dermed en forenklet opfattelse af, hvad der rørte sig i de to lande (Gorbatsjov, 1989b). Op til Solidaritets magtovertagelse i Polen anslog Sovjetunionen stærkt misbilligende toner over for både Ungarn og Polen (*Pravda*, 8.8. og 1.8. 1989, *Information*, 12.-13. og 14.8. 1989). Disse stramninger kan naturligvis opfattes som enten taktiske manøvrer eller »mindretalsindstillinger« fra sovjetiske reformfjendtlige kredse, og den sidste tolkning er den, der foretrækkes fra sovjetisk side. Hvorom alting er, markerer stramningerne i denne sammenhæng overgangen mellem den mellemste fase og den seneste udvikling i Sovjetunionens Østeuropa-politik.

Ca. 12. august og 1989 ud: I denne periode finder Sovjetunionen sig til rette med reformer, som betyder brud med princippet om partiets ledende rolle i Warszawa-pagtlandene. Nu hedder det sig, at den østeuropæiske opposition ikke er styret udefra, men afspejler holdninger i befolkningerne (Shevardnadze, 1989), og i forhold til Polen er den sovjetiske tillid blevet genoprettet trods indsættelsen af en ny, ikke-kommunistisk regering (*Izvestija*, 26.10. og 28.11. 1989). Gorbatsjov synes endog at have interveneret til fordel for reformkræfterne i DDR dels ved at have lagt pres på Honecker, og dels ved senere at give de sovjetiske soldater ordrer til at holde sig i ro (interview med Dashitjev i *Frankfurter Rundschau*, 16.10. 1989, *International Herald Tribune*, 4.12.1989). For øjeblikket synes Sovjetunionen at forlade sig på reformkræfternes sikkerhedspolitiske realitetssans og på, at de mere åbne grænser vil fjerne magien ved det kapitalistiske system i de østeuropæiske befolkningers øjne.

I Polen har Sovjetunionen lagt vægt på, at centrale ministerier blev besat af kommunister, og Solidaritet er anderledes diskret end den ungarske opposition med hensyn til ideerne om fremtidig neutralitet. Over for DDR har Sovjetunionen krævet fortsat medlemskab af Warszawa-pagten og ellers holdt sig til vagt formulerede rammer, der peger i retning af Polens eksempel (*International Herald Tribune*, 10.11. og 11.-12.11.1989). Dog stiller den sovjetiske ledelse sig afvisende over for en formel genforening af de to i Tyskland (Bovin i *Izvestija*, 28.11.1989, *Neue Zürcher Zeitung*, 1.12.1989). Sovjetunionen har hilst udviklingen i Tjekkoslovakiet velkommen ved officielt at tage afstand fra sin egen militære intervention i 1968. Det, den sovjetiske ledelse virkelig lægger vægt på, er, at vestmagterne ikke må udnytte udviklingen til egen fordel, og vestmagterne erkender selv

behovet for at stabilisere situationen (*International Herald Tribune*, 1.12. og 4.12. 1989).

Sovjetunionens tilbageholdenhed og accept af omfattende vestlig økonomisk hjælp til Østeuropa vidner om, at Sovjetunionen *ikke* længere ønsker at opretholde Warszawa-pagten som en sovjetisk *indflydelsessfære* i ordets eksklusive betydning (Friedman i *International Herald Tribune*, 1.12.1989; Shenfield, 1989). Det sker i erkendelse af, at det kræver hjælp udefra at overvinde krisen, og i så henseende markerede Malta-topmødet en helt ny Øst-Vest forståelse. Med denne udvikling er det fælles europæiske hus blevet et blokoverskridende koncept. Ny-tænkningen og principperne om fredelig sameksistens er med andre ord blevet udstrakt til Østeuropa. Hvilke perspektiver aftegner der sig så nu for det militære og det økonomiske samarbejde mellem Sovjetunionen og Østeuropa? Det er emnet for de to efterfølgende afsnit.

Warszawa-pagtsamarbejdet

Dilemmaet mellem at satse på henholdsvis kohæsion og levedygtige strukturer har en særskilt sikkerhedspolitisk dimension, som slår igennem i problemerne inden for Warszawa-pagtsamarbejdet. Warszawa-pagten har fra starten haft en tvetydig status som både en konventionel militæralliance vendt mod NATO og baseret på princippet om kollektiv sikkerhed samt som et instrument til opretholdelse af blokdisciplinen (Johnson, 1984: 257). Sovjetunionen har søgt at øge alliansens militære effektivitet, men dens latente blokpolitiske funktion har været en hæmsko. Militære sagkyndige har længe sat spørgsmålstegn ved, hvor pålidelige Sovjetunionens allierede ville være i tilfælde af en Øst-Vestkonflikt (Nelson, 1986: 66-68). For at et kollektivt sikkerhedssystem skal kunne fungere, er det nemlig nødvendigt, at alle involverede oplever, at de har sikkerhedsinteresser til fælles med de andre. Fortidens skygger i det sovjetisk-østeuropæiske forhold og Sovjetunionens hegemoni i nyere tid har vanskeliggjort udviklingen af sådan fællesskabsperception, og faglitteraturen betegner derfor Warszawa-pagten som en Al Capone-alliance (Handel, 1981: 127-28).

I Sovjetunionen erkender man nu behovet for at fjerne de små Warszawa-pagtlandes mistillid til pagtsystemet som et våben, der kan rettes mod dem, og man taler i stedet om at gøre organisationen til et bredt politisk forum (*The Socialist Community*, 1989, Jerofejev i *Moscow News*, nr. 27, 1989). Kommuniket fra Warszawa-pagtens udenrigsministermøde i oktober understregede, at hvert *folk* i Europa har ret til selv at bestemme samfundets indretning uden indblanding udefra, og samtidig udtrykkes ubetinget tilslutning til afspændingen inden for rammerne af Konferencen om Sikkerhed og Samarbejde i Europa (CSCE) (*Izvestija*, 27.10.1989).

Det er især i Polen, at man betinger sig, at »diktater og anden form for dominans over de små og mellemstore stater ophører« (Kusin, 1989b: 6, note 4). Wojciech Lamentowicz, en af Solidaritets udenrigspolitiske eksperter kræver dels, at Warszawa-pagtregionen skal omdannes fra at være en sovjetisk indflydelsessfære til at være *sikkerhedssfære*, dvs. en sfære, hvor kun hensynet til legitime sovjetiske sikkerhedsinteresser tæller. Dels skal det ekspliciteres, at der ikke længere vil ske

nogen magtanvendelse sted under henvisning til Brezhnev-doktrinen og endelig, at Warszawa-pagten skal gøres til en »genuin alliance mellem stater«, hvor det hidtil har været en alliance mellem kommunistpartiernes topledelse (Jim Hoagland i *International Herald Tribune*, 24.10.1989). Ungarerne ønsker ligeledes sikkerhedsgarantier for reformprocessen og i det hele taget, at organisationen ikke blander sig i medlemsstaternes politik (Kusin, 1989c: 1-2).

Udenlandske iagttagere betoner, at der har fundet et stilskifte sted; Sovjetunionen konsulterer nu sine allierede i stedet for som tidligere at stille dem over for fuldbyrdede kendsgerninger (Meier, 1989: 11-12). I debatten om organisationens fremtid har Bezrukov og Kortunov markeret sig; de ønsker at gøre Warszawa-pagten til en moden alliance, præget af konfliktkultur, dvs. at uoverensstemmelser skal kunne komme åbent til udtryk og bearbejdes i stedet for at undertrykkes (Kusin, 1989b: 2). Af særlig interesse er forslaget om at skabe en ramme for »regulering af bilaterale og multilaterale konflikter mellem medlemsstaterne imellem« (Kusin, 1989b: 4), fordi netop den type reformer meget vel kan vise sig afgørende for, om organisationen overhovedet har en fremtid.

I Ungarn er der åbenlyse overvejelser om formel neutralitet, som i regeringskredse ganske vist kun er et mere langsigtet mål. En overgang var Sovjetunionen selv imødekommende over for disse strømninger, idet Gorbatsjov i sin tale i Finland ophøjede det sovjetisk-finske forhold til en mere almengyldig model. Han understregede, at forholdets to komponenter – den finske neutralitet og den finsk-sovjetiske bilaterale aftale – ikke modarbejdede, men tværtimod kompletterede hinanden (Gorbatsjov, 1989c). Denne detalje er vigtig med hensyn til vurderingen af, hvor langt Sovjetunionen ville kunne gå, hvis den følte det nødvendigt eller opportunt. Sovjetunionen har nemlig lignende bilaterale aftaler om venskab, samarbejde og gensidig hjælp med alle Warszawa-pagtlande og har hermed formelle garantier for sin militære sikkerhed, selv i tilfælde af, at Warszawa-pagten opløses (Hacker, 1983: 856-67, sammenlign det polsk-sovjetiske kommuniké i *Izvestija*, 28.11.1989). Derfor var det ikke nødvendigvis bluff, da Gorbatsjov i sin tale til Europarådet gentog Sovjetunionens tilbud om at nedlægge Warszawa-pagten og NATO (Gorbatsjov, 1989a; Shevardnadze, 1989).

Spekulationerne om, at Sovjetunionen var slået ind på en finlandiseringsstrategi, kulminerede sidst i oktober 1989, hvor Gorbatsjov blev sekunderet af Shischlin og Primakov, der sagde, at hvis ungarerne ønskede at udtræde af Warszawa-pagten, stod det dem frit for (Hoagland i *International Herald Tribune*, 30.10.1989; Roberts, 1989; Shenfield, 1989). Under indtryk af den seneste kaotiske udvikling i DDR samt genoplivningen af spørgsmålet om tysk genforening er finlandiseringen imidlertid trådt i baggrunden (*International Herald Tribune*, 4.12.1989). Nu synes linjen at være at holde fast i Warszawa-pagten, fordi den som den eneste multilaterale sikkerhedsstruktur også set med NATO-øjne er en oplagt ramme for krisestyring sammen med vestmagterne (sammenlign *Izvestijas* omtale af Warszawa-pagtens forsvarsministermøde, 2.12.1989).

Som antydning, er det spørgsmålet om ikke de små Warszawa-pagtlandes sikkerheds bedst varetages gennem denne organisation under forudsætning af, at den reformeres. Mange konflikter de østeuropæiske lande imellem lurer under over-

fladen og fordrer konfliktstyring, og for eksempel Polen oplever tydeligvis et interessefællesskab med Sovjetunionen, hvad Tyskland angår (*International Herald Tribune*, 11.-12.11.1989). I Vesten er der interesse for at konsolidere alliancestrukturen ved at styrke relationerne mellem NATO og Warszawa-pagten (Brzezinski i *International Herald Tribune*, 20.11.1989, Kennan i *International Herald Tribune*, 15.11.1989). Men for Warszawa-pagtens vedkommende kan timeglasset dog godt være ved at rinde ud, hvad angår forsøg på genoplivning (Kusin, 1989c; *International Herald Tribune*, 4.12.1989).

COMECON-samarbejdet

Også problematikken i det økonomiske samarbejde inden for COMECON kan anskues som konflikt mellem hensynet til at sikre kohæsion og sikre levedygtige strukturer. Sovjetunionens integrationspolitiske position har traditionelt været koordineringen af de enkelte COMECON-landes økonomiske strategi gennem femårsplanerne, altså plankoordinering (Aleksejev et al., 1975: 206 ff.). Men de hermed forbunde sovjetiske ideer om at indføre en overnational planlægningsinstans opleves af de østeuropæiske medlemsstater som et dominanspolitisk instrument, og russerne er ophørt med at tale om det. I mellemtiden har den tilbageblevne integrationsmekanisme – den mere uforpligtende ex post facto afstemning af femårsplanerne – overlevet sig selv som alt for træg i forhold til de udviklingspolitiske udfordringer COMECON-fællesskabet står overfor. COMECON-samarbejdet står ganske enkelt i stampe i øjeblikket, og nogle medlemmer som for eksempel Ungarn vender nu åbenlyst blikket mod EF (Maksimova, 1989: 77; Hansson og Sobell, 1989).

Sovjetiske, østeuropæiske og vestlige økonomer er ret enige om, at det, der mangler, er integrationsdynamik fra neden, dvs. direkte kontakt mellem virksomheder (Sorok let ..., 1989). Nu overvejer man at indføre markedsbestemte priser og konvertible valutaer, og der er allerede blevet åbnet for vestlige investeringer. Den erklærede sovjetiske politik er at gøre COMECON til et *fælles marked* på markedsocialistisk grundlag, hvor man dog har stået over for problemet med den megen variation i reformbestrebelse (Izvestija, 16.1.1988, Sorok let ... 1989; Höhmann, 1989). Med den seneste politiske udvikling i Østeuropa åbner der sig imidlertid nye muligheder for at fastholde et ensartet integrationskoncept.

Spørgsmålet er så, om COMECON-samarbejdet på dette grundlag vil vise sig attraktivt nok for de meget EF-interesserede medlemsstater, eller om COMECON definitivt har forpasset sine chancer for genoplivelse ved så længe at have udsat fornyelsen. Det, der taler for COMECON-samarbejdets overlevelse på et nyt, markedsocialistisk grundlag, er, at Østeuropa fortsat vil være afhængig af energi- og råvaretilførsler fra Sovjetunionen og med andre ord vil have *vitale importinteresser* på spil i forhold til Sovjetunionen. Det er urealistisk at forestille sig, at østeuropæerne kan forlade sig helt på EF som afsætningsmarked med deres nuværende produktstandard, og gennem de langsigtede bilaterale økonomiske aftaler har Sovjetunionen også fat i den lange ende. Sovjetunionen er tydeligvis ikke interesseret i en afvikling, men netop i en reform af COMECON-samarbejdet af

økonomiske og prestigemæssige grunde. Der er også sket rationaliseringer inden for COMECON's administrative apparat, men organisationen er tydeligvis ikke selv en udførende kraft i reformtænkningen.

Det, der taler imod COMECON-samarbejdets overlevelse og fornyelse, er, at ingen nærer nogen synderlig entusiasme for denne organisatoriske ramme, og det er endvidere blevet ukontroversielt at gøre tilnærmelser til EF – aftalen mellem EF og COMECON giver grønt lys (Maksimova, 1989: 71). Fra vestlig side arbejder man på at udvikle en særlig EF-associering med henblik på Østeuropas involvering i den vesteuropæiske økonomiske integration. Endelig er der det, at hvis først COMECON-samarbejdet liberaliseres og effektiviseres, vil det måske i praksis vise sig både umuligt og overflødigt at opretholde en særlig integrations-sfære i den østlige halvdel af Europa. Med andre ord er det muligt, at COMECON-samarbejdet som et selvstændigt regionalt samarbejde kun vil kunne overleve på mellemlangt sigt.

Konklusion

Sovjetunionen har gjort op med de doktriner og mekanismer, der hidtil har sikret dens overherredømme i forhold til Østeuropa, fordi udviklingen har krævet det, og fordi fortidens kohæasionspolitiske skygger hvilede for tungt over de eksisterende samarbejdsstrukturer. Sovjetunionen forsøger nu at konvertere sin indflydelsessfære til en sikkerheds- og samarbejdssfære for at gøre Warszawa-pagtregionen til et aktiv for Sovjetunionen. Forudsætningen for, at det kan lykkes er, at Sovjetunionens partnere oplever et interessefællesskab i forhold til Sovjetunionen samt deres østeuropæiske nabostater. Begge dele kan det knibe med, og det betyder, at stabiliteten og sikkerheden i Europa ikke er en given sag. Det sidste er dog i lige så høj grad et problem for vestmagterne som for Sovjetunionen, og man kan i det hele taget nok tillade sig at konkludere, at den demokratiske revolution i Østeuropa giver helt nye muligheder for et fælles sikkerhedsregime mellem Øst og Vest. Det er i første række Tysklandsproblemet, der har bragt parterne sammen, og det udgør fortsat en formidabel udfordring.

Skal der sættes overordnede teoretiske etiketter på den seneste udvikling i Østeuropa er begrebet *europæisering* en nærliggende mulighed: Østeuropa synes nu at være omfattet af den europæisering, man har talt om med sigte på først og fremmest Vesteuropa. USA og Sovjetunionen vil fremover spille en mere tilbagetrukket rolle i Europa, og det betyder, at kontinentet på godt og ondt bliver et mere regionalt sikkerhedskompleks (Buzan, 1983: 105-115 og 1989: 30-32).

Noter

1. Nogle af mine iagttagelser og informationer hidrører fra samtaler med forskere på Institut for det Verdenssocialistiske Systems Økonomi (dvs. det sovjetiske Østeuropainstitut) samt embedsmænd i COMECON's sekretariat i Moskva sidst i september 1989. Mine kontakter til ungarske forskere har også været en hjælp.
2. Med »sovjetisering« mener jeg ensretning af andre samfund efter sovjetisk mønster, hvad der i de små Warszawa-pagtlande har betydet de lokale kommunistpartiers monopol på den politi-

- ske magt og kontrol over efterretningstjenester, hær osv. samt indførelse af planøkonomi, nomenklatura-system (et system for politisk rekruttering af den administrative og tekniske elite), og ideologisk konformisme. Se i øvrigt Friedrich og Brzezinski, 1965: 21-23, 45-59, 85-97, 116-60, 205 ff. Gennem sovjetiseringen er Warszawa-pagtlandene blevet såkaldt penetrerede stater (Handel, 1981: 136-37; Neumann, 1988: 74 ff.).
3. I økonomisk henseende er de centrale elementer i den sovjetiske model, at midlerne til akkumuleringen tages fra landbrugssektoren, at der finder en industrialisering sted med sigte på opbygning af kapitalgodesektoren («sværindustrien»), og at der er en høj investeringstakt (tilvejebragt gennem tilsidesættelse af forbruget). Se i øvrigt note 2 ovenfor.
  4. »Imperiet« består af de små Warszawa-pagtlande samt Afghanistan, Cuba, Ethiopien, Vietnam, Nicaragua, Angola, Sydyemen og Mongoliet.

Litteratur

- Aleksejev, A.M. et al. (1975). *Sotsilistitjeskaja integratsija i jejo preimushchestva pered kapitalistitjekskej*, Moskva: Nauka.
- Aspaturian, Vernon V. (1971). »The Soviet Union and Eastern Europe«, pp. 819-48 i Aspaturian (ed.), *Process and Power in Soviet Foreign Policy*, Boston: Little Brown.
- Berner, Wolfgang (1986). »Sowjetische Aussenpolitik und Aussenbeziehungen der Partei auf dem XXVII KPdSU Kongress, Beiträge zur Konfliktforschung, nr. 2, pp. 121-40.
- Bogomolov, Oleg (1989). »Menjajushchij oblik sotsializma«, *Kommunist*, nr. 11, juli, pp. 33-42.
- Brown, James F. (1975). »Relations between the Soviet Union and its East European Allies. A Survey«, *RAND Report R-1742 PR*, Santa Monica Ca.: The Rand Corporation.
- Bull, Hedley (1985). *The Anarchical Society. A Study of World Order and Politics*, London: Macmillan.
- Bunce, Valery (1985). »The Empire Strikes back. The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability«, *International Organization*, vol. 39, nr. 1, pp. 1-46.
- Buzan, Barry (1983). *People, States, and Fear. The National Security Problem in International Relations*, Brighton: Wheatsheaf.
- Buzan, Barry (1989). »The Systemic Context of European Security«, *Paper for the Eleventh Nordic Peace Research Conference (Elsinore) August*, København: Center for Freds- og Konfliktforskning.
- Campbell, John C. (1984). »Soviet Policy in Eastern Europe: An Overview«, pp. 1-31 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- Dawisha, Karen (1988). *Eastern Europe, Gorbachev and Reform. The Great Challenge*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Denitch, Bogdan (1976). »The Domestic Roots of Foreign Policy in Eastern Europe«, pp. 239-52 i Charles Gati (ed.), *The International Politics of Eastern Europe*, New York: Praeger.
- Devlin, Kevin (1989). »Soviet Pressure behind Bilak's Ouster, Czechoslovak Dissident Tells l'Unita«, *RAD Background Report*, 12. januar.
- Diplomatitjeskij Slovar'* (1984-86), vol. I-III, Moskva: Nanka.
- Dudinskij, I.V. (1976). *Sotsialistitjekske sodruzjestvo. Osnovnye tendentsii*, Moskva: Mysl'. *Frankfurter Rundschau*.
- Friedrich, Carl J. & Zbigniew K. Brzezinski (1965). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Sec. Rev. Ed., Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Gall, Carlotta (1987). »The Burden of Empire«, *RAD Background Report*, 16. december.
- Gati, Charles (1986). »Imre Nagy and Moscow«, *Problems of Communism*, vol. XXXV, May-June, pp. 32-49.
- Gorbatjov, M. (1989a). »Gorbachev's address to Council of Europe«, *Nyhedsbrev fra Sovjetunionens ambassade i Danmark*, nr. 21, juli.
- Gorbatjov, M. (1989b). »Gorbachev's speech to Supreme Soviet«, *Nyhedsbrev fra Sovjetunionens ambassade i Danmark*, nr. 24, august.

- ske magt og kontrol over efterretningstjenester, hær osv. samt indførelse af planøkonomi, nomenklatura-system (et system for politisk rekruttering af den administrative og tekniske elite), og ideologisk konformisme. Se i øvrigt Friedrich og Brzezinski, 1965: 21-23, 45-59, 85-97, 116-60, 205 ff. Gennem sovjetiseringen er Warszawa-pagtlandene blevet såkaldt penetrerede stater (Handel, 1981: 136-37; Neumann, 1988: 74 ff.).
3. I økonomisk henseende er de centrale elementer i den sovjetiske model, at midlerne til akkumuleringen tages fra landbrugssektoren, at der finder en industrialisering sted med sigte på opbygning af kapitalgodesektoren («sværindustrien»), og at der er en høj investeringstakt (tilvejebragt gennem tilsidesættelse af forbruget). Se i øvrigt note 2 ovenfor.
  4. »Imperiet« består af de små Warszawa-pagtlande samt Afghanistan, Cuba, Etiopien, Vietnam, Nicaragua, Angola, Sydyemen og Mongoliet.

Litteratur

- Aleksejev, A.M. et al. (1975). *Sotsilistitjeskaja integratsija i jejo preimushchestva pered kapitalistitjekskej, Moskva: Nauka.*
- Aspaturian, Vernon V. (1971). »The Soviet Union and Eastern Europe«, pp. 819-48 i Aspaturian (ed.), *Process and Power in Soviet Foreign Policy*, Boston: Little Brown.
- Berner, Wolfgang (1986). »Sowjetische Aussenpolitik und Aussenbeziehungen der Partei auf dem XXVII KPdSU Kongress, Beiträge zur Konfliktforschung, nr. 2, pp. 121-40.
- Bogomolov, Oleg (1989). »Menjajushchij oblik sotsializma«, *Kommunist*, nr. 11, juli, pp. 33-42.
- Brown, James F. (1975). »Relations between the Soviet Union and its East European Allies. A Survey«, *RAND Report R-1742 PR*, Santa Monica Ca.: The Rand Corporation.
- Bull, Hedley (1985). *The Anarchical Society. A Study of World Order and Politics*, London: Macmillan.
- Bunce, Valery (1985). »The Empire Strikes back. The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability«, *International Organization*, vol. 39, nr. 1, pp. 1-46.
- Buzan, Barry (1983). *People, States, and Fear. The National Security Problem in International Relations*, Brighton: Wheatsheaf.
- Buzan, Barry (1989). »The Systemic Context of European Security«, *Paper for the Eleventh Nordic Peace Research Conference (Elsinore) August*, København: Center for Freds- og Konfliktforskning.
- Campbell, John C. (1984). »Soviet Policy in Eastern Europe: An Overview«, pp. 1-31 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- Dawisha, Karen (1988). *Eastern Europe, Gorbachev and Reform. The Great Challenge*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Denitch, Bogdan (1976). »The Domestic Roots of Foreign Policy in Eastern Europe«, pp. 239-52 i Charles Gati (ed.), *The International Politics of Eastern Europe*, New York: Praeger.
- Devlin, Kevin (1989). »Soviet Pressure behind Bilak's Ouster, Czechoslovak Dissident Tells l'Unita«, *RAD Background Report*, 12. januar.
- Diplomatitjeskij Slovar'* (1984-86), vol. I-III, Moskva: Nanka.
- Dudinskij, I.V. (1976). *Sotsialistitjekske sodruzjestvo. Osnovnye tendentsii*, Moskva: Mysl'. *Frankfurter Rundschau*.
- Friedrich, Carl J. & Zbigniew K. Brzezinski (1965). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Sec. Rev. Ed., Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Gall, Carlotta (1987). »The Burden of Empire«, *RAD Background Report*, 16. december.
- Gati, Charles (1986). »Imre Nagy and Moscow«, *Problems of Communism*, vol. XXXV, May-June, pp. 32-49.
- Gorbatjov, M. (1989a). »Gorbachev's address to Council of Europe«, *Nyhedsbrev fra Sovjetunionens ambassade i Danmark*, nr. 21, juli.
- Gorbatjov, M. (1989b). »Gorbachev's speech to Supreme Soviet«, *Nyhedsbrev fra Sovjetunionens ambassade i Danmark*, nr. 24, august.

- Gorbatjov, M. (1989c). »Vystuplenie M.S. Gorbatjova«, *Pravda*, 27.10.
- Hacker, Jens (1983). *Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung und Struktur 1939-1980*, Baden-Baden: Nomos.
- Handel, Michael (1981). *Weak States in the International System*, London: Frank Cass.
- Hanson, Philip (1987). »The Economy« pp. 97-117 i Martin McCauley (ed.), *The Soviet Union under Gorbachev*, London: Macmillan.
- Hanson, Philip & V. Sobell (1989). »Changing Relations between the EC and the CMEA«, *RAD Background Report*, 3.5.1989.
- Hughes, Jeffrey L. (1986). »On Bargaining«, pp. 168-200 i Jan F. Triska (ed.), *Dominant Powers and Subordinate States. The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*, Durham N.C.: Duke University Press.
- Höhmnn, Hans-Hermann (1989). »Soviet Perestrojka, Economic Reform and Integration Problems in Eastern Europe. *Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, nr. 26.
- Information.*
- International Herald Tribune.*
- Izvestija.*
- Johnson, A. Ross (1986). »The Warsaw Pact. Soviet Military Policy in Eastern Europe«, pp. 255-83 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- Keal, Paul (1986). »On Influence and Spheres of Influence«, pp. 124-44 i Jan F. Triska (ed.), *Dominant Powers and Subordinate States. The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*, Durham N.C.: Duke University Press.
- Kennedy, Paul (1988). *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London: Unwin & Hyman.
- Korbonski, Andrzej (1989). »Soviet-East European Relations in the 1980s: Continuity and Change«, pp. 5-26 i Marco Carnovale & W.C. Potter (eds.), *Continuity and Change in Soviet-East European Relations. Implications for the West*, Boulder: Westview Press.
- Kusin, Vladimir V. (1989a). »Mikhail Gorbachev's Changing Attitude to Eastern Europe«, *RAD Background Report*, 20. juli.
- Kusin, Vladimir V. (1989b). »A Soviet Proposal to Make the Warsaw Pact into a new Cominform«, *RAD Background Report*, 20. oktober.
- Kusin, Vladimir V. (1989c). »An Alliance in Flux«, *RAD Background Report*, 8.11.1989.
- Maksimova, Margarita (1989). »Razdumja o perestrojke SEV«, *Mirovaja Ekonomika i Mjezdunarodnye Otnoshenija* nr. 4, pp. 65-77.
- Medvedjev, Vadim (1988). »Velikij Oktjabr' i sovremennyj mir«, *Kommunist*, nr. 2, januar, pp. 3-18.
- Meier, Christian (1989). »Die UdSSR und Osteuropa. Auf dem wege zu einer neuen Struktur multilateraler Beziehungen?«, *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*, nr. 43.
- Moscow News.*
- Nelson, Daniel N. (1986). *Alliance Behavior in the Warsaw Pact*, Boulder Co.: Westview.
- Neue Zürcher Zeitung.*
- Neumann, Iver B. (1988). »Soviet Foreign Policy towards her European Allies: A Model«, *Nordic Journal of Soviet and East European Studies*, vol. 5, nr. 2, pp. 69-97.
- Nove, Alec (1986). *The Soviet Economic System*, 3. udg. Boston: Allen & Unwin.
- Ougaard, Morten (1989). *Magt og interesser i den globale samfundsformation. Bidrag til den historiske materialismes teori om internationale relationer (disputats)*. Århus: Institut for Statskundskab.
- Pravda.*
- Roberts, Walter B. (1989). »A New Status for Eastern Europe?«, *The World Today*, oktober, pp. 165-66.
- Sanakoev Sh. P. og N.I. Kaptjenko (1977). *O teorii vnjeshnjej politiki sotsializma*, Moskva: Mjezdunarodnye Otnoshenija.

- Shevardnadze, Eduard (1989). »Vneshnjaja politika i perestrojka«, *Pravda*, 24.10.1989.
- Senghaas, Dieter (1981). »Socialism in Historical and Developmental Perspective«, *Bulletin of Peace Proposals*, vol. 12, nr. 3, pp. 287-301.
- Shenfield, Stephen (1989). »Between Moscow and Brussels«, *Détente*, nr. 15, pp. 7-8.
- Skak, Mette (1989a). »The Relationship between the Soviet Union and Eastern Europe. The Hegemonic Theory Approach«, *Paper for the Sostrup Ph.D.-Course on Paradigms to International Relations*, June.
- Skak, Mette (1989b). »The Waning of Soviet Hegemony in Eastern Europe«, *Paper for the Eleventh Nordic Peace Research Conference* (Elsinore) August, Århus: Institut for Statskundskab.
- »The Socialist Community. Democratisation and Renewal« (1989). *International Affairs* (Moskva), nr. 1, pp. 95, 123-32.
- »Sorok let Sovjeta Ekonomitjeskoj Vzaimopomoshchi. Itogi i perspektivy obnovljenija«, (1989). *Mirovaja Ekonomika i Mjezdunarodnye Otnoshenija* nr. 8, pp. 125-27.
- Terry, Sarah Meiklejohn (1984a). »Theories of Socialist Development in Soviet-East European Relations«, pp. 221-53 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- Terry, Sarah Meiklejohn (1984b). »Soviet Policy in Eastern Europe: The Challenge of the 1980s«, pp. 349-60 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- Timmermann, Heinz (1986). »Gorbatschow zeigt aussenpolitisches Profil«, *Osteuropa*, nr. 1, pp. 3-22.
- Triska, Jan F. (1986). »Summary and Conclusion«, pp. 440-70 i Jan F. Triska (ed.), *Dominant Powers and Subordinate States. The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*, Durham N.C.: Duke University Press.
- Valenta, Jiri (1984). »Soviet Policy Toward Hungary and Czechoslovakia«, pp. 93-124 i Sarah Meiklejohn Terry (ed.), *Soviet Policy in Eastern Europe*, Yale (Council on Foreign Relations): Yale University Press.
- »Warsaw Treaty meeting document« (1989). *Nyhedsbrev fra Sovjetunionens ambassade i Danmark*, nr. 22, juli 1989.
- Voprosy vlijanija real'novo sotsializma na mirovoj revoljutsionnyj protsess (1981). *Materialy mjezdunarodnovo simpoziuma*, (Sofija), Moskva: Institut Ekonomiki Mjezdunarodnoj Sotsialitjeskoj Sistemy.
- Zimmermann, William (1972). »Hierarchical Regional Systems and the Politics of System Boundaries«, *International Organization*, vol. 26, nr. 1, Winter, pp. 18-36.